

ŽELJKO GRGURIĆ*, SILVIO PAVLOVIĆ**

Primjena poligrafskog testa direktne metode (*General Question Test – GQT*)

UVOD

Poligrafski ispitivači se u zadnjih nekoliko godina prilikom provođenja poligrafskih ispitivanja suočavaju s nizom problema od kojih se najčešće pojavljuju sljedeći:

– zahtjevi za provođenje poligrafskog ispitivanja osoba s obzirom na trenutni stadij kriminalističkog istraživanja su preuranjeni ili su zbog već poduzetih mjera i radnji neprovedivi ili nesvršishodni

– zahtijevanje poligrafskog ispitivanja, a da nisu pravodobno i detaljno prikupljeni podaci o osobama koje se upućuje na poligrafsko ispitivanje i predmetu poligrafskog ispitivanja što je vrlo bitno za odabir pravilne tehnike ispitivanja

– policijski djelatnici koji rade na slučaju i najviše znaju o njemu nisu na raspolaganju poligrafskom ispitivaču kako za vrijeme poligrafskog ispitivanja tako i nakon poligrafskog ispitivanja

– policijski službenici samoinicijativno sužavaju krug relevantnih činjenica koje stavljaju na raspolaganje poligrafskom ispitivaču

– nedovoljno poznavanje osnovnih postulata poligrafskog ispitivanja od strane policijskih službenika

– nekontrolirano predočavanje javnosti relevantnih činjenica o događaju putem masovnih medija ili na drugi način

– neangažiranje poligrafskih ispitivača na mjestu događaja

– policijski službenici tijekom obavijesnih razgovora s osobama koje će biti poligrafski ispitane neoprezno iznose toj osobi relevantne činjenice o događaju.

Kako bi poligrafski ispitivači u svom radu mogli zaobići navedene probleme i kako bi mogli provesti kvalitetno poligrafsko ispitivanje, neophodno je da se stalno usavršavaju u korištenju novih tehnika ispitivanja što je i svrha ovog rada.

* Željko Grgurić, struč. spec. crim., poligrafski ispitivač, Sektor kriminalističke policije, Odjel kriminalističke tehnike, Poligrafski laboratorij, PU zagrebačka.

** Silvio Pavlović, struč. spec. crim., poligrafski ispitivač, Sektor kriminalističke policije, Odjel kriminalističke tehnike, Poligrafski laboratorij, PU zagrebačka.

1. TEST DIREKTNE METODE

Poligrafsku tehniku ili test direktne metode osmislili su stručnjaci poligrafskog instituta ministarstva obrane SAD-a, a on se prema svojim osnovnim karakteristikama svrstava u direktnu višepredmetnu metodu koja se može evaluirati na klinički ili numerički način.

Tehnika poligrafskog ispitivanja testom direktne metode izuzetno je prikladna:

– u slučajevima kada se treba ispitati više osoba u svezi s jednim predmetom ispitivanja (s obzirom na to da se temeljem dobivenih reakcija može odrediti razinu uključenosti ispitanika u događaj koji je predmet ispitivanja)

– u slučajevima kada je korištenje kontrolnih pitanja ograničeno (jer se koriste poprilično općenita kontrolna pitanja koja obuhvaćaju cjelokupni predtestni razgovor)

– kod ispitivanja osoba koje posjeduju poligrafsku edukaciju ili su višekratno poligrafski ispitivane i na taj način su stekle neka saznanja o poligrafskom ispitivanju.

2. STRUKTURA TESTA DIREKTNE METODE

Broj pitanja	Tip pitanja	Opis pitanja
1	Irelevantno	Je li vaše ime ...?
2	Irelevantno	Prezivate li se ...?
C3	Prikriveno kontrolno	Namjeravate li lagati na bilo koje pitanje iz ovog testa?
R4	Relevantno (planiranje)	Jeste li s nekim planirali ... (počinjenje tog događaja/predmet ispitivanja)?
R5	Relevantno (znanje)	Znate li točno tko je ... (počinio taj događaj/predmet ispitivanja)?
6	Irelevantno	Je li sada ... godina?
R7	Relevantno (primarno)	Jeste li vi osobno ... (počinili taj događaj/predmet ispitivanja)?
R8	Relevantno (sekundarno)	Znate li gdje se sada nalaze ... (predmeti koji se povezuju sa događajem/predmetom ispitivanja)?
C9	Prikriveno kontrolno	(Nevezano za predmet ispitivanja,) jeste li mi tijekom našeg razgovora bilo što (drugo) slagali?
10	Irelevantno	Nalazimo li se sada u gradu ...?

3. PRAVILA PO KOJIMA SE PROVODI TEHNIKA ISPITIVANJA TESTOM DIREKTNE METODE

3.1. Opća pravila

Opća pravila jesu:

- test ne smije imati više od 13 pitanja
- u testu se koriste relevantna, prikrivena kontrolna i irelevantna pitanja
- test se ponavlja tri puta
- ispitanik se ne smije upoznati s redoslijedom postavljanja pitanja
- duljina predtestnog razgovora je fleksibilna.

3.2. Pravila u svezi s korištenjem relevantnih pitanja

– Relevantna pitanja utvrđuju se kroz predtestni razgovor s ispitanikom o predmetu testiranja.

– Test mora sadržavati najmanje tri relevantna pitanja i ne više od pet relevantnih pitanja.

– Ne smije se postavljati više od tri relevantna pitanja u neprekidnom slijedu.

– Redoslijed ili pozicija relevantnih pitanja u drugom i trećem ponavljanju može se mijenjati.

– Relevantna pitanja moraju se odnositi na isti predmet ispitivanja.

Prema tome ta relevantna pitanja možemo podijeliti u četiri tipa pitanja:

1. *primarno relevantno* pitanje koje testira direktnu uključenost u počinjenje (R7)
2. *sekundarno relevantno* pitanje koje testira nižu razinu uključenosti od direktne (R4)

3. relevantno pitanje *povezanosti sa dokazima* koje testira je li ispitanik svjestan prirode ili lokacije bilo kakvih dokaznih predmeta (R8)

4. relevantno pitanje o *saznanjima o počinitelju*, testira ima li ispitanik bilo kakvo saznanje o tome tko je počinitelj događaja koji se istražuje (R5).

3.3. Pravila u svezi s korištenjem prikrivenih kontrolnih pitanja

– Prikrivena kontrolna pitanja su uglavnom po svojoj prirodi uopćena.

– Prvo prikriveno kontrolno pitanje (C3) odnosi se na ispitanikovu iskrenost u svezi s postavljanjem relevantnih pitanja u testu. Ono ispituje ima li ispitanik namjeru lagati na bilo koje pitanje u testu.

– Drugo prikriveno kontrolno pitanje (C9) odnosi se na ispitanikovu iskrenost tijekom predtestnog razgovora, je li lagao na bilo koje postavljeno pitanje koje mu je uputio poligrafski ispitivač tijekom predtestnog razgovora.

– Test koristi samo ta dva prikrivena kontrolna pitanja koja se u sva tri ponavljanja testa moraju nalaziti na istom mjestu, tj. prije prvog relevantnog pitanja i nakon zadnjeg relevantnog pitanja.

– U pravilu prvo prikriveno kontrolno pitanje glasi: "Namjeravate li lagati na bilo koje pitanje iz ovog testa?" dok bi drugo prikriveno kontrolno pitanje trebalo glisati: "Jeste li mi tijekom današnjeg razgovora bilo što namjerno slagali?"

3.4. Pravila u svezi s korištenjem irelevantnih pitanja

- Ovaj tip pitanja koristi se u pravilu kao prvo pitanje u testu kako bi upilo ispitanikov odgovor orijentiranja i smanjilo ispitanikovu opću napetost. Nadalje se koristi između ključnih pitanja kako bi se uklonilo zaostale reakcije od relevantnih ili prikrivenih kontrolnih pitanja, kao i reakcije koje su uzrokovane produženim procesima razmišljanja.
- Broj irelevantnih pitanja nije određen.

3.5. Pravila o provođenju predtestnog intervjua

Predtestni intervju mora obuhvatiti:

- Razgovor o predmetu istraživanja. Poželjno je da se započinje s pitanjem: "Zašto ste vi ovdje?" ili "Zbog čega se od vas traži da se podvrgnete poligrafskom ispitivanju?"
- Prikupljanje podataka za korištenje kontrolnih pitanja. Prikupljanje tih podataka mora biti u drugom planu, drugim riječima, taj dio razgovora ne smije biti posebno naglašen u odnosu na razgovor u relevantnom sadržaju i trebao bi biti pozicioniran u sklopu prikupljanja biografskih podataka o ispitaniku (prijašnji život, iskrenost, poštenje i dr.).

3.6. Redoslijed predtestnog intervjua

Redoslijed:

- uvodni dio (prikupljanje identifikacijskih podataka)
- upoznavanje s pravima ispitanika
- prikupljanje biografskih i medicinskih podataka (područje u kojem se prolaze i sadržaji kontrolnih pitanja)
- objašnjavanje postupka poligrafskog ispitivanja
- razgovor o događaju/predmetu ispitivanja.

Utvrđivanje i diskusija o pitanjima u testu mora se obavljati po modelu "korak po korak".

Razmatranje pitanja s ispitanikom mora se obavljati sljedećim redoslijedom:

- raspravljanje o prvom prikrivenom kontrolnom pitanju: "Namjeravate li lagati na bilo koje pitanje iz ovog testa?"
- raspravljanje o svim relevantnim pitanjima
- raspravljanje o svim irelevantnim pitanjima
- raspravljanje o drugom prikrivenim kontrolnom pitanju: "Jeste li mi tijekom današnjeg razgovora bilo što slagali?"

Poligrafski ispitivač mora:

- svakako izbjeći pretpostavljanje da je ispitanik u potpunosti razumio i točno interpretirao testna pitanja na način kako to poligrafski ispitivač želi. To se u pravilu događa zato što poligrafski ispitivači namjerno umanjuju važnost razgovora o kontrolnim pitanjima tako da preko njih prelaze brzo i to iz straha da ispitanici ne bi tijekom razgovora "otvorili svoju dušu" i na taj način onemogućili korištenje tih pitanja u testu;
- na pravilan način sastaviti i temeljito prezentirati testna pitanja ispitaniku čime osigurava konzistentne reakcije i nedvojbene rezultate, za razliku od onih poligrafskih ispitivača koji testna pitanja površno obrade pod pretpostavkom da ih je ispitanik shvatio.

4. EVALUACIJA POLIGRAMA TESTA DIREKTNE METODE

Za evaluaciju ove vrste poligrafskog testa poligrafskom ispitivaču može koristiti globalni način ocjenjivanja ili numerički način ocjenjivanja.

4.1. Globalna evaluacija – ocjenjivanje

Kod globalnog načina ocjenjivanja testa fiziološke reakcije moraju biti:

- konzistentne, specifične i značajne
- zabilježene na dva od tri parametra
- zabilježene reakcije na relevantna pitanja u najmanje dva od tri poligrama.

4.2. Numerička evaluacija – ocjenjivanje

Osnovna pravila koja vrijede kod ove vrste ocjenjivanja jesu:

- da se najznačajnija reakcija na prikrivenom kontrolnom pitanju uspoređuje sa svakim relevantnim pitanjem, i to komponenta po komponenta koristeći skalu od 7 pozicija
- da se tablica vertikalne pretvorbe koja sadrži granični rezultat od plus tri ili minus tri koristi zasebno za svako relevantno pitanje
- da se mora provesti minimum od tri ponavljanja testa prije nego se izvrši evaluacija.

5. PRAKTIČNA ISKUSTVA KOD PRIMJENE DIREKTNE METODE POLIGRAFSKOG ISPITIVANJA

Pored navedenih pogodnosti možemo navesti još jednu, koja se odnosi na primjenjivosti i izuzetnu točnost kod poligrafskog testiranja osoba koje se bave ili su se bavile kriminalnom djelatnošću, i to posebno nakon što smo modificirali drugo prikriveno kontrolno pitanje. Naime tijekom primjene ove metode utvrdili smo da je drugo prikriveno kontrolno pitanje koje je glasilo: "Jeste li mi tijekom našeg razgovora bilo što slagali?" previše uopćeno zbog čega su izostajale reakcije, odnosno, dobivale su se reakcije koje su svojim intenzitetom bile podjednake reakcijama na relevantnim pitanjima, zato što su ispitanici percipirali pitanje kao "polurelevantno", tj. sadržajno su ga povezivali samo s predmetom ispitivanja.

Nakon što smo ga preformulirali u pitanje: "Nevezano za predmet ispitivanja, jeste li mi tijekom našeg razgovora bilo što drugo slagali?" počeli smo dobivati vrlo jasne i konzistentne fiziološke reakcije na osnovu kojih smo bez većih problema mogli utvrditi ispitanikovu povezanost ili nepovezanost s predmetom ispitivanja.

Također je utvrđena neophodnost ponavljanja testa najmanje tri puta, i to zbog toga što se u prvom ponavljanju testa u pravilu bilježe najjače fiziološke reakcije samo na relevantna pitanja što je vjerojatno posljedica trenutačnog psihološkog stanja ispitanika, tj. selektivne pažnje koja je usmjerena samo na relevantna pitanja dodajući tome činjenicu kako ispitaniku nije poznat redoslijed pitanja.

Tijekom drugog i trećeg ponavljanja ispitanikova selektivna pažnja usmjerena je pored relevantnih i na kontrolna pitanja pa dolazi do toga da je ispitanikov strah, tjeskoba usmjerena prema pitanjima koja su za ispitanika indikatori opasnosti.

Također je tijekom primjene ove metode utvrđena njezina velika nepouzdanost u slučajevima kada se primjenjuje kod osoba koje u svom životu nisu imale doticaj s kriminalnom aktivnošću niti su do tada učinile bilo što što bi se moglo smatrati devijantnim ponašanjem za okolinu iz koje dolaze.

U ovoj metodi je vrlo korisna fleksibilnost u obavljanju predtestnog razgovora jer ta fleksibilnost je upravo ključna za pronalazak činjenica koje će biti obuhvaćene prikrivenim kontrolnim pitanjima, tako da poligrafski ispitivač tek nakon kvalitetno obavljenog predtestnog intervjua može zaključiti jesu li ispunjeni svi uvjeti za primjenu ove metode.

Primjenom logički složenih relevantnih pitanja, u odnosu prema tijeku počinjenja pojedinog događaja, može se vrlo učinkovito odrediti razina uključenosti ispitanika u taj događaj, bilo da je sudjelovao u pripremnim radnjama, počinjenju ili bilo kakvom pomaganju nakon počinjenja.

U slučajevima kada poligrafski ispitivač na osnovi zapisa na poligramu i ponašanja ispitanika dođe do zaključka kako postoji mogućnost opstruiranja poligrafskog testiranja (upotreba kontramjera) od strane ispitanika, ono se vrlo učinkovito otklanja primjenom tihog testa odgovora u idućem ponavljanju.

6. PRIMJERI IZ PRAKSE

6.1. Slučaj prvi

Dana 15. listopada 2007. godine, u večernjim satima, djelatnici policijske postaje, na osnovu dojave građana, intervenirali su u svezi s postojanjem osnova sumnje na počinjenje kaznenog djela narušavanja nepovredivosti doma. Tijekom intervencije došlo je do uhićenja osumnjičenika koji je prethodno odveden u bolnicu na liječnički pregled, a potom je priveden u policijsku postaju.

Provođenje kriminalističkog istraživanja od strane djelatnika kriminalističke policije i razgovor s osumnjičenikom produljio se i na sljedeći dan. Oko 21,00 h osumnjičeniku se u policijskoj postaji zdravstveno stanje znatno pogoršalo te mu je pružena liječnička pomoć. U bolnici mu je dijagnosticirano nanošenje teške tjelesne ozljede opasne po život.

Djelatnici Ravnateljstva policije MUP-a RH proveli su kriminalističko istraživanje kojim je utvrđeno da je u postupanju prema osumnjičeniku, od privođenja do utvrđivanja ozljeda, postupalo deset policijskih službenika (policijski službenici temeljne policije, šefovi smjena u postaji i djelatnici kriminalističke policije).

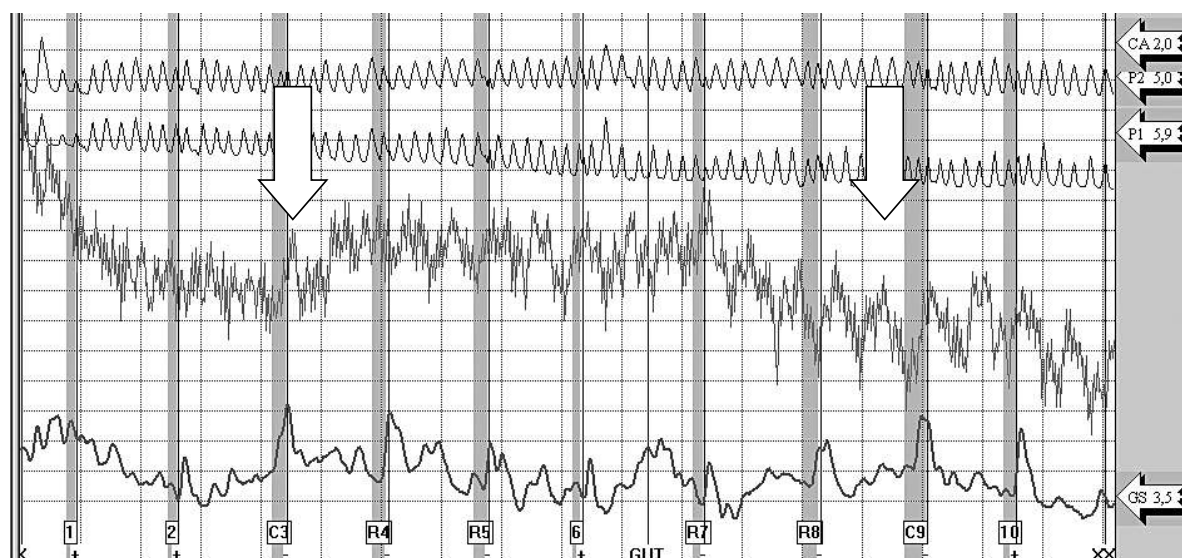
Budući da su policijskim službenicima bile poznate sve okolnosti događaja, u poligrafskom ispitivanju korištena je direktna metoda poligrafskog testiranja kojom je za osam djelatnika dano negativno mišljenje, a za dvojicu pozitivno mišljenje, što je kasnijim kriminalističkih istraživanjem i potvrđeno.

Sljedom dajemo prikaze poligrama dobivenih poligrafskim testiranjem policijskih službenika (jedan pozitivan i jedan negativan nalaz) i njihovu analizu od strane poligrafskog ispitivača.

6.1.1. Primjer poligrafskog testa koji je korišten kod ispitivanja policijskog službenika za kojeg je utvrđeno da nema nikakve veze s nanošenjem teških tjelesnih ozljeda osumnjičeniku i analiza dobivenog poligrama.

Test:

- 1 Y JE LI VAŠE IME K.?
- 2 Y PREZIVATE LI SE G.?
- C3 N NAMJERAVATE LI LAGATI NA BILO KOJE PITANJE U TESTU?
- R4 N JESTE LI BILI PRISUTNI KADA SU NANIJE TE OZLJEDE?
- R5 N ZNATE LI TOČNO TKO JE NANI OZLJEDE G.?
- 6 Y JE LI DANAS PETAK?
- R7 N JESTE LI VI OSOBNO OZLIJEDILI G.?
- R8 N ZNATE LI DA SU TE OZLJEDE G. NANEŠENE ZA VRIJEME VAŠE SMJENE?
- C9 N NEVEZANO ZA PREDMET ISPITIVANJA, JESTE LI MI NA BILO KOJE DRUGO PITANJE SLAGALI?
- 10 Y JE LI SADA 2007. GODINA?

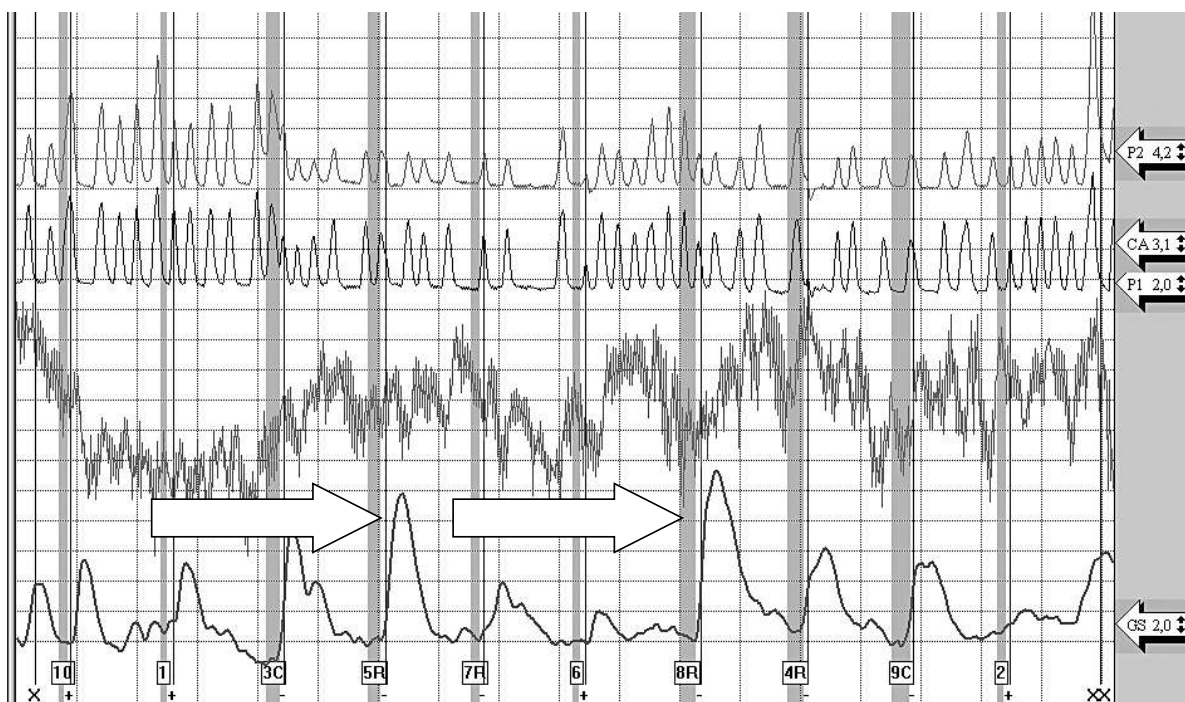


Analizom poligrafskog ispisa utvrđeno je da su najznačajnije fiziološke reakcije zabilježene na kontrolnim pitanjima (C3 i C9), a koje se očituju kroz značajni porast krvnog tlaka, potisnutim abdominalnim i torakalnim disanjem i značajnom otklonu elektrodermalne reakcije. Osnovna značajka ovih fizioloških reakcija je da započinju tijekom čitanja konkretnog pitanja.

6.1.2. Primjer poligrafskog testa koji je korišten kod ispitivanja policijskog službenika za kojeg je utvrđeno da je bio prisutan prilikom nanošenja tih tjelesnih ozljeda osumnjičeniku i analiza dobivenog poligrama.

Test:

- | | | |
|----|---|--|
| 1 | Y | JE LI VAŠE IME Z.? |
| 2 | Y | DREZIVATE LI SE F.? |
| 3C | N | IMATE LI NAMJERU LAGATI NA BILO KOJE PITANJE U OVOM TESTU? |
| 4R | N | IMATE LI VI BILO KAKVE VEZE SA NASTANKOM TIH OZLJEDE KOD G.? |
| 5R | N | ZNATE LI TOČNO TKO JE NANIIO TE OZLJEDE G.? |
| 6 | Y | JESTE LI ROĐENI U K.? |
| 7R | N | JEST LI VI NANIJELI TE OZLJEDE G.? |
| 8R | N | JESTE LI BILI PRISUTNI KADA SU G. NANEŠENE TE OZLJEDE? |
| 9C | N | NEVEZANO ZA PREDMET ISPITIVANJA, JESTE LI MI U RAZGOVORU NA BILO KOJE DRUGO PITANJE SLAGALI? |
| 10 | Y | JESTE LI ROĐENI 1972. GODINE? |



Analizom poligrafskog zapisa utvrđene su najznačajnije fiziološke reakcije na relevantnim pitanjima R5, R7 i R8 koje se ogledaju kroz najveći otklon elektrodermalne reakcije (R5 i R8), naglom porastu krvnog tlaka te promjeni ritma disanja.

6.2. Slučaj drugi

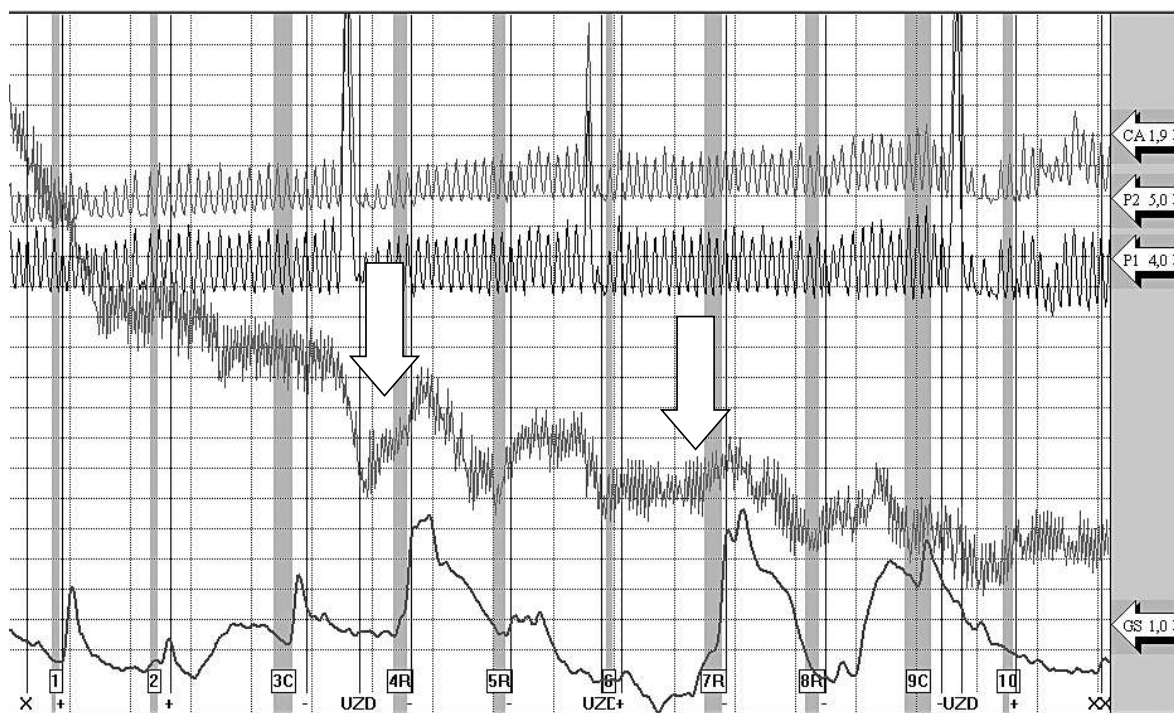
Krajem lipnja 2007. godine policijski službenici Sektora kriminalističke policije PU zagrebačke u suradnji s kolegama iz Republike Slovenije započeli su kriminalističku obradu nad Zoranom i drugim osobama za koje je postojala opravdana sumnja da su neutvrđenog dana početkom lipnja 2007. godine počinili otmicu Antuna. Poligrafskim ispitivanjem trebalo je utvrditi je li Zoran na bilo koji način sudjelovao u otmici i je li mu poznato mjesto gdje se sada nalazi oteți Antun.

Kako u svezi s ovim slučajem ni policijskim službenicima nisu bile poznate sve važne konkretne činjenice glede samog počinjenja ovog kaznenog djela, u poligrafskom ispitivanju je korištena direktna metoda poligrafskog testiranja.

Nakon završenog prvog testa utvrđena je povezanost ispitanika s počinjenjem istraživane otmice. Slijedom se pristupilo provođenju drugog testa tijekom kojeg je ispitanik zahtijevao prekidanje testiranja. Za vrijeme poslijetestnog razgovora osumnjičenik je poligrafskom ispitivaču priznao svoju umiješanost u počinjenje otmice Antuna, a prema kasnijoj izjavi i njegovim pokazivanjem mjesta događaja, pronađeno je mrtvo tijelo Antuna.

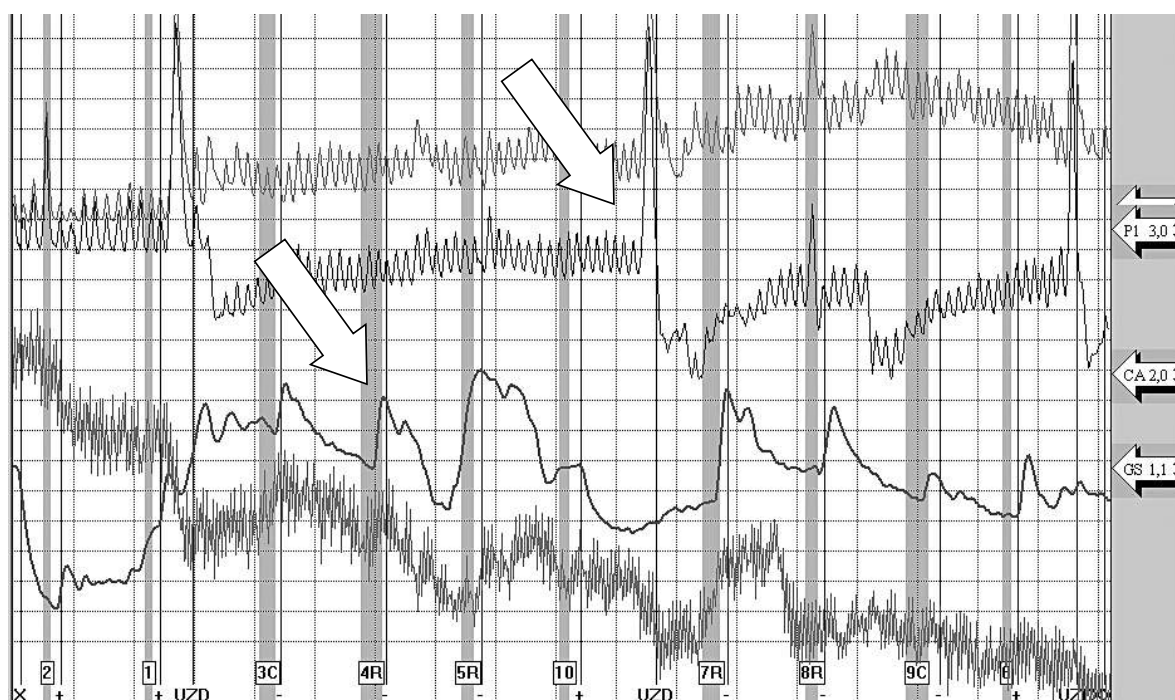
Test 1:

- 1 Y DA LI JE VAŠE IME V.?
- 2 Y IMATE LI VOZAČKU DOZVOLU?
- 3C N IMATE LI NAMJERU LAGATI NA BILO KOJE PITANJE U OVOM TESTU?
- 4R N JESTE LI S NEKIM DOGOVARALI OKO OTMICE XY?
- 5R N ZNATE LI TOČNO TKO JE OTEO XY?
- 6 Y DA LI STE ROĐENI U RIMU?
- 7R N JESTE LI VI OSOBNO UČESTVOVALI U TOJ OTMICI XY?
- 8R N JE LI VAM POZNATO GDJE SE SADA NALAZI XY?
- 9C N NEVEZANO ZA PREDMET ISPITIVANJA, JESTE LI MI TIJEKOM RAZGOVORA NA BILO KOJE DRUGO PITANJE SLAGALI?
- 10 Y DA LI JE SADA 2007. GODINA?



Test 2:

- 1 Y JE LI VAŠE IME V.?
- 2 Y JE LI DANAS SRIJEDA?
- 3C N IMATE LI NAMJERU LAGATI NA BILO KOJE PITANJE U OVOM TESTU?
- 4R N JESTE LI BILI U DRUŠTVU XY OD KADA STE U ZAGREBU?
- 5R N JE LI VAM POZNATO DA LI JE XY SADA ŽIV?
- 6 Y JESTE LI ROĐENI U R.?
- 7R N ZNATE LI MJESTO GDJE SE SADA NALAZI XY?
- 8R N JE LI VAM PONATO DA LI JE XY SADA MRTAV?
- 9C N NEVEZANO ZA PREDMET ISPITIVANJA, JESTE LI MI TIJEKOM RAZGOVORA NA BILO KOJE DRUGO PITANJE SLAGALI?
- 10 Y DA LI JE SADA 2007. GODINA?



Analizom poligrafskih zapisa utvrđeno je da su na relevantnim pitanjima R4, R5, R7 i R8 u oba testa zabilježene najznačajnije fiziološke reakcije koje su karakteristične za davanje lažnog odgovora. Te reakcije se u parametrima disanja očituju kroz potisnuto disanje, promjene bazne linije disanja kao i promjene frekvencije disanja. U krvnom tlaku se one očituju kroz nagli porast ili pad za koje je karakteristično da započinje čitanjem relevantnog pitanja. Elektrodermalna reakcija je najznačajnija na tim relevantnim pitanjima.

LITERATURA

1. Matte, J. A. (1996). *Forensic psychophysiology using the polygraph, Scientific Truth Verification – Lie Detection*. Williamsville - New York: J.A.M. Publications.
2. Matte, J. A. (2000). *Examination and cross-examination of experts in forensic psychophysiology using the polygraph*. Williamsville - New York: J.A.M. Publications.
3. Modly, D. (1998). *Priprema poligrafskog ispitivanja (testiranja)*. *Policija i sigurnost*, 7(3), 177.-193.
4. Modly, D., Šuperina, M., Korajlić, N. (2008). *Rječnik kriminalistike*. Zagreb: Strukovna udruga kriminalista.
5. Roso, Z. (1996). *Poligraf u kriminalistici*. Zagreb: MUP RH.
6. Šuperina, M. (1997). *Primjena poligrafa u kriminalističkoj obradi i procesnopravne odredbe dopustivosti njegove uporabe*. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 4(1), 147.-196.
7. Šuperina, M., Gluščić, S. (2006). *Poligrafsko testiranje u Hrvatskom kaznenom i policijskom zakonodavstvu: raščlamba sudske prakse*. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 43(2), 191.-208.
8. Šuperina, M., Dujmović, Z. (2010). *Policijske ovlasti i ljudska prava i slobode. Izvodi iz pravnih propisa*. Knjiga 1 i 2. Zagreb: Laserplus.